

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԵՐՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ
ԱՆՏԻՊ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ
1915 - 1916**

Հ. Ժազ Ռէթօրէ, Ֆրանսացի, Դոմինիկեան կրօնաւորներու կարգէն, 1914 Դեկտեմբերին Մուսուլ կը գտնուէր, երբ Օսմանեան իշխանութիւններէն կը բռնադատուի Տիարպէքիւր փոխադրուիլ, երկու այլ ազգակից եւ միաբանակից վարդապետներու հետ: Լեզուաբան, արեւելագէտ, խորապէս ծանօթ Օսմանեան աշխարհին, Հ. Ռէթօրէ 73 տարեկան էր:

Դէպի Տիարպէքիւր ճամբու ընթացքին, երեք բռնահանուածները, կանգ կ'առնեն Մարտին: Սաստիկ ցուրտ կ'ընէր այդ տարին: Մարտինի եւ շրջակայից կուսակալ Հիւմի Պէյ, մեր երեք Ֆրանսացի առաքեալներուն թոյլ կու տայ որ ցուրտ եղանակը Մարտինի մէջ անցընեն, որպէս բնակարան տալով Ասորի կաթողիկէներու պատրիարքարանը, որ թափուր էր իր բնակիչներէն...:

Անոնց կացութիւնը Մարտինի մէջ երկու տարիով կ'երկարաձգուի, դիւանագիտական լուծում մը տալու համար այս երեք եւրոպացիներուն, որ յատուկ իրավիճակ մը ունէին Օսմանեան կայսրութեան մէջ:

Մարտին կարեւոր կեդրոն մըն էր, իր բարձունքէն ընդարձակ դաշտազետնի մը իշխելով: Արեւելեան Անատոլուի, դէպի Սուրիա եւ իր անապատները նայող, հարստագոյն վայրերէն մին էր, մանաւանդ կրօնական ներկայութեամբ ուր միասին կը կենակցէին քրիստոնեաներ, առաքելական, կաթողիկէ, Ասորի, Հայ, հազարամեայ վանական-ճգնաւորական աւանդութիւններով:

Մարտինի բարձունքէն, աւելի ճիշտ պիտի ըլլար ըսել Ասորի պատրիարքարանի պատուհանի բարձունքէն, Դոմինիկ-

եան երեք կրօնաւորները, ականատես կ'ըլլան 1915 Ապրիլէն սկսած Տեղահանութեան եւ Եղեռնի դրուագներուն: Բազմաթիւ խումբեր Մարտինէն կ'անցնէին Սուրիոյ անապատները նետուելու համար, որպէսզի նուաղէին սովէն, տաքէն, չարչարանքներէն, շրջանի վայրագ իսլամներու յարձակումներէն...:

Յրանսացի եկեղեցականները, յաճախ առիթ ունէին խօսելու տեղահանուող թշուառներուն կամ անոնց հետ կապ ունեցող անձերու հետ: Յարարելութեան մէջ էին նաեւ Թուրք, Քիւրտ երեւելի անձերու հետ, նաեւ՝ ներկայ այլեւայլ փոքրամասնութեանց ներկայացուցիչներու հետ:

Կային փախստականներ, տեղույն վրայ կատարուած կոտորածներ, առանց յարգելու տեղահանութեան ծրագիրը... Փախստականները պատսպարան մը կը փնտռէին, ստոյգ ջարդէ ազատուելու միջոց մը, կային, սակաւ թիւով իսլամութիւն ընդունողներ, որպէսզի կեանքերնին խնայուի:

Ի մի հաւաքելով իր բոլոր լսածներն ու տեսածները, Հ. Ռէթորէ բաւական հետաքրքրական գրութիւն մը կը հրատարակէ - *Les chrétiens aux bêtes* - (Քրիստոնեաները դազաններուն նետուած): Այս գրութիւնն է որ այս օրերուս լոյս տեսած է ՄԱՐԳՕ ԻՄՓԱԼԻԱՅՅՈՅԻ հեղինակութեամբ - *ՊԱՏՈՒՀԱՆ ՄԸ ԶԱՐԴԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ - ԱՆՏԻՊ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԵՐՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ* - (1915-1916) 254 էջերէ բաղկացած, ընդարձակ յառաջաբանով մը ճոխացած, որ իր կարգին փոքրիկ հատոր մը կրնայ կազմել, բազմաթիւ բացատրական ծանօթութիւններով:

Հ. Ռէթորէի, տաքը-տաքին գրած յուշերը, Մարտինի մէջ, Ասորի պատրիարքարանի պատուհանին մօտ, կ'արտայայտեն ժամանակի մշակոյթը եւ կարիք ունին լաւ հասկցուելու: Հոն կը զգացուի յուսալքումը մարդու մը որ իր կեանքի պայքարը նուիրած էր արեւելքի քրիստոնեաներուն եւ յանկարծ իր այս աշխարհը փուլ կու գայ... Հ. Ռէթորէ լաւ կը ճանչնար օսմանեան եւ իսլամական աշխարհը. առանց յաւակնութիւններու գրի առնուած յուշեր են, կեանքի դժուարին պայմաններու մէջ: Այն ինչ կը վերաբերի աւելի լայն պատմական տեղեկութիւններու, կղզիացած մարդու մը խոհեմութեամբ կը մօտենայ, վստահ հաստատելով միայն իր ականատեսի վկայութիւնները, որ կը կատարէ արեւելեան ոճով, վառվռուն եւ տպաւորիչ եւ շատ հաղորդական: Շատ կարեւոր յուշեր եւ փաստաթուղթեր են տրուած ջարդերու ժամանակակիցի մը եւ ականատեսի մը կողմէ:

Շեշտելով հանդերձ որ Հայերն էին Եղեռնի գլխավոր զոհերը, քանի երիտասարդ թուրքերը կ'ուզէին արմատախիլ ընել ընդմիջտ անոնց անկախութեան ձգտումներն ու ինքնավարութեան փափաքները, Հ. Ռէթորէ, որ կը յիշէ նաեւ քրիստոնեայ այլ փոքրամասնութիւններու տեղահանութիւնն ու կոտորածը, անշուշտ յարգելով անոնց թուական համեմատութիւնը. թուրքերը կ'ըսէ ան, չխնայեցին ոչ առաքելականին, ոչ կաթողիկէին, ոչ բողոքականին, ոչ յոյնին ոչ ալ ասորիին. անոնք օգտուելով համաշխարհային Առաջին պատերազմի խառնակ կացութեանէն եւ յատկապէս Գերմանիան դաշնակից ունենալու մեծ պատեհութեանէն, կանոնաւոր ՅԵՂԱՅԻՆ ՄԱՔՐՈՒՄ ԳՈՐԾՈՒՄ կատարեցին, երբ տակաւին այդ բառը մարդոց միտքին մէջ գոյուլթիւն չունէր:

Համեմատաբար դարերով գոյացած քիչ թէ շատ խաղաղ կենակցութիւնը հայերու, թուրքերու, քիւրտերու եւ այլ քրիստոնեայ փոքրամասնութիւններու միջեւ անատոյեան եւ հայկական պատմական հողերուն վրայ, մէկ օրէն միւսը կու գայ ոտնակոխուելու ՅԵՂԱՅԻՆ ՄԱՔՐՈՒԹԵԱՆ պատրուակով եւ հազարամեակներէ ի վեր այդ տարածութիւններուն բնիկները կը դառնան սպանդի եւ տեղահանութեան առարկայ:

Գիրքին հեղինակը՝ Իմփալիացցօ, երբեք չտարակուսելով հանդերձ Եղեռնի պատմականութեան, կը փորձէ անկողմնակալ, երբեմն կասկածելի դիրքորոշում ցոյց տալ հայկական եւ թրքական տեսակէտներուն, առանց վիճաբանութեան առիթներ ստեղծելու: Անատոլուի քրիստոնեաներուն պարպումը -կը զրէ հեղինակը- կարճ ժամանակի մը մէջ, հետեւանքն էր այն դարաւոր արժէքներու տակնուվրայութեան, երբ քրիստոնեաներ, հրեաներ եւ իսլամներ կրնային դարերով միասին ապրիլ:

Գործնականին մէջ, կ'ըսէ հեղինակը, Երիտասարդ կոչուած թուրքերը, ներծծուած ժթ դարու ազգայնամոլութեամբ եւ յատկապէս գերման ցեղային գաղափարախօսութեան հարկատու, կը դաւաճանեն օսմանեան սկզբունքներուն, կայսրութեան զանազան ՄԻԼԼԷԹՆԵՐՈՒ գոյուլթեան:

Հեղինակը կը յիշէ Թիւրկիւղ ԷՕԶԷԼԻ դիտողութիւնը 1988ին երբ ան վարչապետ էր: - «Ժթ դարուն Անատոլուի մէջ բացուած միախոնարական դպրոցները, քրիստոնեաներուն անկախութեան ձգտիլ կը սորվեցնէին: Համայնքային կառույցը վերջացած կարելի էր նկատել... Հայերը ապստամբեցան իրենց կարգին, եւ պարտուեցան. այս է թերեւս պատճառը որ այս ժամանակավրէպ հայկական հարցը այժմէականութիւն մը

ունի: Ի վերջոյ կարգ մը քրիստոնեայ ազգեր անկախութիւն ստացան (Պալքանեան թերակղզիին մէջ) բայց կորսնցուցին Անատոլուն: Սկզբնական մեղք մըն էր, վտանգ մը ծանրա-կշիռ...»:

Եօզայ, համադրելով Քէմալական Թուրքիայի տեսակէտը, կը համեմատէ Պալքաններու պարագան Անատոլուի հետ եւ բնական հետեւանք կը նկատէ հայոց ցեղասպանութիւնը, ոչըն-չացումը իր պատմական հողերէն, որուն մասին խօսին իսկ, ժամանակավրէպ է թուրք պատմագէտին համար... Եթէ Պուլ-կարիան եւ Յունաստանը անկախութիւն չառնէին 1830ական թուականներուն, մենք պիտի չկոտորէինք Անատոլուի հայե-րը եւ քանի խախտեցաւ Օսմանեան կայսրութիւնը, պէտք էր կերտուիլ այսօրուայ Թուրքիան...

Մարգօ Իմփալիացցօ կ'եզրակացնէ իր հատորը մօտաւո-րապէս հետեւեալ զաղափարներով: - Որեւէ ցեղային մաքրա-գործում, ցեղասպանութիւն, զանգուածային կոտորած, ինչ պայմաններու ներքեւ ալ գործուած ըլլայ, անհրաժեշտօրէն ՊԱՏ-ՄՈՒԹԵԱՆ յիշողութեան մէջ պէտք է մտնէ որպէսզի որեւիցէ կերպով, եւ որեւէ այլ ժողովուրդի դէմ չկրկնուի...:

Հ. ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ՎՐԴ. ՊԶՏԻԿԵԱՆ